

*Назаренко О. В.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри філології**Дніпровського аграрно-економічного університету**Заваруєва І. І.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри філософії та українознавства**Українського державного університету науки і технологій*

КАЛЬКУВАННЯ ЯК СПОСІБ ТЕРМІНОУТВОРЕННЯ ЛЕКСЕМ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ АГРАРНОГО СПРЯМУВАННЯ

Анотація. У статті проаналізовано калькування як одне із джерел терміноутворення в україномовній аграрній літературі. Зокрема, досліджено погляди сучасних мовознавців на словотвірний метод калькування, класифікацію його типів та виокремлення характерних ознак цього лінгвістичного та соціокультурного явища. Найбільш простим видом взаємодії мов є лексичні запозичення. Цей процес полягає в тому, що одна мова переймає з іншої готові матеріальні одиниці – слова, морфеми (з тими чи іншими змінами, зумовленими специфікою мови, що запозичує) та їх семантику (повністю або частково відповідно до умов запозичення). Визначено види кальок, залежно від способу та рівня міжмовної взаємодії в процесі творення нового терміну. У сучасній агрономічній терміносистемі спостерігаємо лексичні одиниці, утворені шляхом калькування кількох повнозначних слів на основі поєднання їх початкових дефініцій у одну структурну лексико-семантичну одиницю. Синонімія наукових термінів, утворених шляхом калькування передбачає використання лише синонімічних пар, на відміну від, наприклад, художнього стилю, де іншомовні запозичення утворюють синонімічні ряди разом зі своїми відповідниками. Великий пласт аграрної термінології становлять лексеми, утворені на основі іншомовних запозичень. Детальний аналіз цих слів та співставлення їх із лексемами-першоджерелами дає підстави стверджувати, що вони утворюються шляхом структурного та семантичного калькування. Зокрема, деякі аграрні терміни виникли внаслідок прямого перенесення семантичного ядра слова на основі асоціативних ідентифікацій, а в процесі використання вони набувають лексико-семантичних та граматичних ознак, притаманних корінним лексемам. Проаналізовано способи утворення аграрної термінології шляхом калькування на прикладі конкретних лексем. Розглянуто питання синонімічної взаємодії терміну, утвореного шляхом калькування, та його семантичних відповідників з пласту корінної лексики сучасної української літературної мови.

Ключові слова: калькування як спосіб терміноутворення, синонімія, дефініція, агрономічна термінологія.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Одними із найважливіших ознак «живої» мови є її постійний розвиток та збагачення лексичного складу. Поява нових реалій у житті соціуму завжди потребує їх номінативного маркування,

що, у свою чергу, призводить до виникнення у мові нових лексичних одиниць. Часто для назви нового поняття мова розширює синонімічний функціонал раніше вживаних в іншому контексті лексем. Проте, тенденції суспільних взаємодій носіїв різних мов у сучасному світі змінилися кардинально, порівняно з, наприклад, минулим століттям. Глобалізація суспільного життя стала передумовою для тісних міжкультурних і міжмовних контактів, а це, у свою чергу, є прямим джерелом для обміну набутим досвідом на усіх рівнях життя соціуму: традиційному, культурному, науковому, лінгвістичному тощо. О. В. Гаврилова зазначає з цього приводу, що «коли ідеться про термінологію, особливо технічну, то вона постійно балансує на межі різних мов. Наслідком таких процесів є запозичення, які, потрапляючи в певну мову, зазнають менших чи більших змін. Найбільш простим видом взаємодії мов є лексичні запозичення. Цей процес полягає в тому, що одна мова переймає з іншої готові матеріальні одиниці – слова, морфеми (з тими чи іншими змінами, зумовленими специфікою мови, що запозичує) та їх семантику (повністю або частково відповідно до умов запозичення). Відбувається копіювання іншомовного слова. Однак поряд з прямими запозиченнями широко поширені запозичення приховані, або перекладні, так звані кальки» [1, с. 25].

Аграрна наука в Україні має свою тисячолітню історію: науковці стверджують, що досліджувати закономірності та методики вирощування різних видів сільськогосподарських культур наші предки почали задовго до появи писемності. Сьогодні агрономія в Україні – повноцінна окрема галузь наукового знання, що активно розвивається та поповнює свою базу новими досягненнями. Відповідно, процес розвитку будь-якої науки супроводжується також виникненням нових реалій, понять, предметів, що потребують дефініцій, і звичною практикою в цьому процесі стає запозичення іншомовних лексем. Калькування ми розглядаємо саме як різновид іншомовної взаємодії. В науковій аграрній літературі такі лексеми стають з часом дефінітивними, проте актуальним лишається питання вивчення методів та принципів калькування з метою уникнення невідповідного вживання таких лексем. Не менш важливий аспект вивчення питання калькування в науковій літературі – синонімія кальок та лексем-відповідників, що належать до корінних слів певної мови. Більшість науковців стверджують, що абсолютна синонімія у мові є практично неможливою. Від-

повідно, якщо у розмовному та художньому стилі вибір синонімів керується певними принципами (соціальний статус, включаючи рівень освіти, вік, професія, географічна диференціація, пейоративна афективність [2, с. 106]), то в науковій літературі вибір того чи іншого синоніму передбачає максимальну його ефективність в конкретному семантичному контексті. З огляду на вище сказане, актуальним постає питання дослідження термінотворення в агрономічній літературі шляхом калькування, зокрема визначення джерел цього процесу, закономірностей міжмовного запозичення та ефективного використання певних дефініцій в контексті синонімічної варіативності термінів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових публікацій першої половини XXI століття дає підстави стверджувати, що калькування як спосіб термінотворення є актуальним питанням для сучасної української лінгвістики. Р. В. Стацюк, досліджуючи калькування у військовій термінології, стверджує, що розробку теорії розвитку терміносистеми важливо здійснювати в діахронічному плані, щоб не ігнорувати уникнути наявні в тій чи іншій військовій терміносистемі елементи динаміки [3, с. 145].

Також калькування в процесі термінотворення мовної системи у своїх роботах досліджують О. С. Черемська, О. В. Гаврилова, В. В. Власова, Н. Баранекова, Н. Коваленко, О. Шляхта та інші. Варто зауважити, що наукові роботи перерахованих вище авторів порушували питання термінотворення в галузі педагогіки, економіки, маркетингу, мови комп'ютерного спілкування. В контексті загально лінгвістичних розвідок калькування також все частіше привертає увагу науковців. Так, В. В. Власенко, стверджує, що «калькування належить до недостатньо вивчених лінгвістичних явищ. Згадується калькування принагідно як про явище другорядне в працях про запозичення, переклад і міжмовні контакти» [4]. Отже, калькування як вид словотворення в українській мові наразі перебуває на етапі активного наукового дослідження. Варто зазначити, що українські лінгвісти часто розглядають кальку як явище негативне, зокрема в контексті українсько-російського мовного питання, адже саме калькування стає джерелом утворення суржику як небажаного мовленнєвого та культурно-історичного явища. Саме тому ми зосередимо нашу увагу на термінотворенні шляхом калькування лексем іншомовного походження в аграрній науковій літературі, оскільки ця тема досі не була предметом детального дослідження українських лінгвістів.

Мета статті – дослідити шляхи і принципи терміноутворення шляхом калькування іншомовних лексем у науковій аграрній літературі, розглянути особливості синонімічних співвідношень між терміном-калькою та українськими відповідниками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як лінгвістичний термін слово «калька» з'явилося на рубежі XIX–XX століть (від фр. *calque* – копія) і приписується одному із засновників женевської школи, швейцарському лінгвістові Шарлю Баллі, який вперше використав це поняття у своїй праці «Французька стилістика», опублікованій у 1909 році. Він писав: «Кальки – це слова та вирази, утворені механічно, шляхом буквального перекладу, за зразком виразів, перекладених з іноземної мови» [1, с. 25]. У навчальному посібнику О. Жулавської та О. Назаренко знаходимо таке визначення: «Калькування (дослівний, або буквальный, переклад) – це прийом перекладу нових слів (термінів), коли відповідником простого чи (частіше) складного

слова (терміна) вихідної мови у цільовій мові вибирається, як правило, перший за порядком відповідник у словнику» Також науковці стверджують, що калькування як прийом перекладу найбільш часто застосовується при перекладі складних слів (термінів). Воно може застосовуватися також лише до одного з компонентів складного слова (терміна). Калькування можна застосовувати лише тоді, коли утворений таким чином перекладний відповідник не порушує норми вживання і сполучуваності слів в українській мові» [5, с. 16].

Т. І. Гуменюк у своїй науковій розвідці відзначає, що калькування належить до недостатньо вивчених аспектів сучасної лінгвістики. Досі немає єдності в поглядах на саму природу калькування, не визначено місця кальки у словниковому складі мови. Крім того, під тривалим впливом російської мови витворилося багато невдалих кальки, тому сам термін подекуди асоціюється з ненормативністю. Думки вчених щодо статусу кальки розходяться. За характером своїх словотвірних компонентів кальки нічим не відрізняються від самостійних мовних утворень певної мови і сприймаються її носіями як звичайні слова рідної мови. Вони заповнюють словникові прогалини, зберігаючи при цьому загальну структуру, граматичні категорії, орфоепічні норми української мови. [6, с. 55]. Попри неоднозначне ставлення науковців до кальки як мовного явища, варто зауважити, що у процесі термінотворення вона подекуди відіграє надважливу роль. З одного боку вона дає можливість для мови швидко відреагувати на появу нового явища та лінгвістично маркувати його, орієнтуючись на іншомовні відповідники, а з іншого боку – калькування передбачає врахування лексико-семантичних та граматичних законів мови-носія новоутвореної лексеми. А це, у свою чергу, стає джерелом для розвитку мови та її подальшого лексичного збагачення. Так чи інакше, калькування – це мовний процес, якого не уникнути за часів глобалізації та активного розвитку міжнародних комунікацій.

На нашу думку, роль калькування у процесі термінотворення є недооціненою. Більшість термінів сучасної української мови утворено на основі іншомовних запозичень, які спочатку «мігрують» до мови в одному значенні, а потім їх семантичне поле розширюється залежно від використання. Наприклад, терміни «гідрування» та «гідратація» у аграрній літературі розглядається як синонім до поняття «водонасичення», поряд із тим, цей же термін використовується в хімічній науці, фізиці, фармакології тощо. Термін «гідратація» походить від грецького *hudor* – вода, отже, в основі утворення цієї лексеми лежить дослівне використання звукового складу слова на основі семантичного перенесення його характеристик. В той же час, коренева морфема *hudor* в українській мові набуває своїх граматичних форм залежно від використання. Тобто, в процесі утворення терміну лежить саме принцип калькування, ознаки і закономірності якого описані вище. Подібні закономірності спостерігаємо на прикладі інших термінолексем: аерація – від гр. «аеро» – повітря. Як бачимо, навіть за наявності відповідної лексеми-синоніма, в науковому стилі частіше використовується термін, що має кальковану основу слова і накладені на неї граматичні ознаки української мови; пенетрація (лат. *penetration* – проникнення; нім. *Penetration*).

У сучасній агрономічній терміносистемі спостерігаємо лексичні одиниці, утворені шляхом калькування кількох повнозначних слів на основі поєднання їх початкових дефініцій

у одну структурну лексико-семантичну одиницю. В українській мові такі лексеми функціонують для позначення одного певного поняття, що поєднує в собі характеристики лексем-першоджерел. Саме фонетична схожість дає можливість ідентифікувати лексеми, що слугували основою для терміноутворення, а це, у свою чергу, дає підстави стверджувати, що слово утворилося способом калькування. Приклади таких лексем: мікориза (грец. $\mu\acute{o}\kappa\eta\varsigma$ — гриб і $\rho\acute{\iota}\zeta\alpha$ — корінь), гербіцид (від лат. слів «герба» – трава, «цидо» – вбивати). Як бачимо, ці терміни утворені шляхом прямого перекладу елементів слова від мови запозичення, які, поєднуючись, утворюють окрему термінолексеми, що має свою семантику. Варто також зауважити, що у процесі використання лексеми повноцінно набуває морфологічних та граматичних ознак мови-носія. О. В. Шляхта характеризує цей процес таким чином: «...врешті, термінолог позичає чуже слово з термінологічного матеріалу чужої мови, де... ця галузь... самостійно й повно розвинена, цебто з першого джерела, і тоді або перекладає його на українську, або просто пристосовує..., не перекладаючи його, до законів і правописних норм своєї мови. Тобто хоча статус пріоритетних шляхів формування термінології «Інструкція» («Інструкції для укладання словників ІУНМ», прим. наша) надавала термінологізації народнорозмовної лексики, кодифікації термінів з книжних джерел та створенню нових питомих термінів лексико-семантичним та морфологічним способами, проте калькування теж офіційно було схвалено до застосування. Наголосимо, що тут ідеться саме про інноваційну діяльність, а не просто про поблажливе ставлення до давніших кальок. Якщо не абсолютизувати ролі крайнього пуризму за доби українізації, то цей «дозвіл на калькування» не видаватиметься чимось суперечним до провідних принципів ІУНМ» [7, с. 28].

Типологія кальок – одне із ключових питань у вивченні цього лінгвістичного явища. В основному виокремлюють три види кальок: словотворчі, семантичні та фразеологічні. В контексті нашого дослідження зупинимось саме на розрізненні понять словотворчого та семантичного калькування в процесі утворення слів аграрної термінології. О. Гаврилова стверджує, що словотворчі кальки виникли в результаті перекладу іншомовних слів за складовими цих слів морфологічними частинам, в результаті засвоєння словотвірної структури чужих слів. Семантичними кальками слід вважати такі слова, в яких іншомовним за походженням елементом є якийсь лексичне значення, тобто в процесі запозичення відбувається калькування семантики іншомовного слова, в той час як слово за структурою і складом залишається сталою споконвічною одиницею [1, с. 25].

Отже, окреслені у сучасні лінгвістиці форми та принципи калькування, дають підстави стверджувати, що значна частина аграрної терміносистеми СУЛМ складається саме із кальок. Маються на увазі саме терміни, які складаються із двох калькованих лексем, що поєдналися і функціонують за граматичними правилами української мови. Проте, при визначенні способу терміноутворення, варто звертати увагу, чи функціонували лексеми-першоджерела у своїй мові як окремі повноцінні одиниці, адже саме в такому випадку можна стверджувати, що їх поєднання виникло на основі словотворчого чи семантичного калькування. Наприклад, термін «псамофіти» походить від грецького $\psi\alpha\mu\mu\omicron\varsigma$ – пісок. Тобто, у цьому випадку відбулося поєднання двох повноцінних лексем із запозиченням їхнього

звукового складу в одну термінолексеми, що функціонує відповідно до за граматичних, синтаксичних і стилістичних законів СУЛМ.

Синонімія кальок та відповідників-лексем зі складу корінної лексики – важливе питання, що потребує окремого розгляду. Л. Задояна стверджує, що синонімія в термінології має певні відмінності від синонімії в загальноживаній лексиці. Це відсутність експресивності, стилістична диференціація в межах наукового стилю, диференціація за сферами використання та ін. Щодо явища синонімії в термінології погляди дослідників не є однозначними. Одні вчені не визнають її існування в терміносистемах, але допускають існування термінів-дублетів, інші – підтримують думку щодо наявності синонімів, хоча вважають, що в термінології трапляються лише термінологічні пари на відміну від загальнолітературної мови, де існують цілі синонімічні ряди. Загалом, синонімія є небажаною в термінології, оскільки синоніми як загальномовне явище не завжди передають одне поняття, а досить часто позначають близькі значення, слова-синоніми конкретизують, уточнюють одне одного, мають певні стилістичні відтінки тощо [8, с. 246]. Синонімія наукових термінів, утворених шляхом калькування передбачає використання лише синонімічних пар, на відміну від, наприклад, художнього стилю, де іншомовні запозичення утворюють синонімічні ряди разом зі своїми відповідниками. У агрономічній термінології знаходимо такі приклади: імпація – ударяння, гідратація – наводнення, скарифікація – прискорення. Стосовно останнього терміну, варто звернути увагу на його багатозначність, оскільки семантика варіюється, залежно від сфери використання. Якщо у медицині «скарифікація» синонімічна до поняття механічного пошкодження, в агрономії це поняття більш корелює до пришвидшення пророщування шляхом механічної дії на насіння.

Висновки. Калькування – поширений спосіб терміноутворення, що виникає внаслідок міжмовної взаємодії для номінації понять. Ставлення українських лінгвістів до кальок є досить неоднозначним, оскільки в розмовному мовленні такі лексеми стають передумовою виникнення суржику, який априорі негативно впливає на функціонування літературної мови в народі. Проте, для наукового стилю калькування є одним із важливих джерел розвитку та поповнення терміносистеми, тому потребує більш глибоких та об'єктивних наукових розвідок.

Великий пласт аграрної термінології становлять лексеми, утворені на основі іншомовних запозичень. Детальний аналіз цих слів та співставлення їх із лексемами-першоджерелами дає підстави стверджувати, що вони утворюються шляхом структурного та семантичного калькування. Зокрема, деякі аграрні терміни виникли внаслідок прямого перенесення семантичного ядра слова на основі асоціативних ідентифікацій, а в процесі використання вони набувають лексико-семантичних та граматичних ознак, притаманних корінним лексемам.

Деякі термінолексеми, що використовуються в науковій літературі аграрного спрямування, мають синонімічні відповідники, що належать до пласту корінної лексики. Крім того, їхнє вживання в науковій сфері іншого спрямування спричиняє утворення своєрідної термінологічної синонімії. Такі мовні одиниці потребують більш детального дослідження з метою уникнення неправильного вживання цих слів у контексті наукових розвідок різних галузей.

Література:

1. Гаврилова О. В. Процеси калькування в сучасній українській мові (на прикладах комп'ютерної лексики). *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2018. VI (45). Is. 152. P. 25–29.
2. Andreichuk N. I., Babeliuk O. A. Contrastive lexicology of English and Ukrainian languages: theory and practice : textbook. Kherson, 2019. 236 p.
3. Стацюк Р. В. Калькування як засіб творення нових терміно-елементів (на матеріалі військової термінології сучасної арабської літературної мови). *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. Вип. 5(2). С. 145–148.
4. Власенко В. В. Калькування в українській мові: стан і статус. Власенко В.В. [Електронний ресурс] Термінологічна лексика в поезіях Івана Драча. 2002. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75569/90-Vlasenko.pdf?sequence=1>.
5. Жулавська О. О., Назаренко О. В. Переклад: теоретичні та практичні аспекти : навч. посібник. Суми : Сумський державний університет, 2017. 133 с.
6. Гуменюк Т. І. Запозичення та їхні типи в сучасній українській телівізійній фаховій мові. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2014. Т. 164. С. 55–59.
7. Шляхта О. В. До проблеми словотвірного калькування в математичній термінології доби українізації. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2008. Т. 85. С. 28–34.
8. Задояна Л. Синонімія в сучасній українській термінології цукрового виробництва [Електронний ресурс] / Лариса Задояна // Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. 2008. URL: https://vlp.com.ua/files/50_3.pdf.

Nazarenko O., Zavaruiieva I. Calculations as a way of the term formation of the lexems in a modern scientific literature of the agrarian sphere

Summary. The article analyzes tracing as one of the sources of term formation in Ukrainian-language agrarian literature.

In particular, the views of modern linguists on the word-forming method of tracing, the classification of its types, and the identification of characteristic features of this linguistic and socio-cultural phenomenon have been investigated. The simplest type of language interaction is lexical borrowing. This process consists in the fact that one language adopts ready-made material units from another – words, morphemes (with certain changes due to the specifics of the borrowing language) and their semantics (fully or partially according to the conditions of borrowing). The types of tracings are determined, depending on the method and level of interlanguage interaction in the process of creating a new term. In the modern agronomic terminological system, we observe lexical units formed by combining several full-meaning words based on the combination of their initial definitions into one structural lexical-semantic unit. The synonymy of scientific terms formed by tracing involves the use of only synonymous pairs, unlike, for example, artistic style, where foreign loanwords form synonymous rows together with their counterparts. A large layer of agricultural terminology consists of lexemes formed on the basis of foreign borrowings. A detailed analysis of these words and their comparison with lexemes-primary sources gives grounds for asserting that they are formed by structural and semantic tracing. In particular, some agricultural terms arose as a result of the direct transfer of the semantic core of the word on the basis of associative identifications, and in the process of use they acquire lexical-semantic and grammatical features inherent in native lexemes. Methods of formation of agrarian terminology by tracing on the example of specific lexemes are analyzed. The question of the synonymous interaction of the term formed by tracing and its semantic counterparts from the layer of the native vocabulary of the modern Ukrainian literary language is considered.

Key words: tracing as a method of term formation, synonymy, definition, agronomic terminology.